



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 90 (17577)

2008 чылдың
АВГУСТ 20,
среда

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.50.
Садар өртээ 4 рубль.

Албан езузу-биле

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.КАРА-ООЛДУН
Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада ажыл-херектерниң
байдалының дугайында база келир чылда күрүне политиказының дугайында

АЙЫТКАЛЫ

КАДРЛАР, ЧАҢГЫС ААЙ ХӨГЖҮЛДЕ, ДЕМНИГ БОЛУРУ

Хүндүлүг Улуг Хуралдың
депутаттары!

Хүндүлүг чаңгыс чер-
чурттугларым!

Бо төлээлеттирген состав-
биле оон мурнунда ужурашканы-
выстан бээр бир чыл эрте берди.

Мээң **БИРГИ**, алыс утказы-
биле программалыг кыйгы-
рымда, чүгле 2007 чылда эвес,
а келир үеде кылып чорудар
ажылдарны база тодараткан
турган. Хүннүң айтырыында үр
хуусаада шиитпирлеттинер
берге айтырылгар хевээр арт-
кан. Оларны, хөгжүлдениң
темпазын өстүрбүшкөн, чаңгыс
эвес чыл дургузунда ажылдап
чорудары билдингир.

Стратегтиг мурнады көрдү-
нүп турар сорулгалар тода-
раттырган, олар биезги хевээр,
ынчалза-даа оларны чедип
алыр дээн сорулгаларымыска
чаа немелделерни чуртта бол-
гаш республикада болуп турар
өскерлиикшиктер кириген.

Россияда дээди күрүне эрге-
чагырга органнарын чаа – пар-
тийжи үндөзүн-биле долузу-
биле чаартып дооскан. Чурт-
биле бир деңге Тыва база со-
циал-экономика хөгжүлдө ку-
рузунуң харылзаалыг болурун
идекейлиг деткээн.

Биске эрткен чыл – эконо-
миканың хөреңги байдалының
анализиниң, үнелелиниң, онча-
лалының, кол-кол берге чер-
лерин тодарадып илередириниң
чылы болган. Бурунгаар шим-
чээшкениң чаа угланыш-
кынныг сорулгаларын салып
алыры кол турган. Бир-ле дуга-
рында экономиканың кол угла-
нышкыннарында: көдээ ажыл-
агыйда, энергетикада, тран-
спорт инфраструктуразында,
тудуг инфраструктуразында.

Ынчангаш, чүнү шуут өскер-
тип шыдапкан бис. Бир-ле ду-
гаарында, берге айтырылгарны
төнчү чок шиитпирлеп туруп
бээринден чайлаан бис. Кажан
кандыг-даа айтырыгны барым-
даа чок үндөзүннөрлүг шиит-
пирлеп, ол-ла төлөвилел-смета

документациязы чокка, өске
кылып чорудар ажылдар-биле
тода холбаазы чокка шиит-
пирлеп турганындан. Кажан
мындыг арга-биле чаңгыс берге
айтырыгны шиитпирлээн түңне-
линде, оон улаштыр каш-каш
шиитпирлеттинмес моондактар
тыптып кээринге чедирип турга-
нындан чайлаан бис.

Бөгүн эрге-чагырганың акти-
винге кирип билир чылдың
кол түңнелдериниң бирээзи –
комплексиг системниг план-
наашкынче шилчээни, күже-
нишкениннерни болгаш курла-
вырларны мөөңнээни.

Бистиң кады ажыл-чорудул-
гавыстың түңнели болза 2015
чылга чедир республиканың
социал-экономика хөгжүлдө-
зиниң программазы, Стратегия-
2020 (чээрби-чээрби), Регион-
нарың саң-хөөлерин эде тур-
гузарының программазы, муниципалитеттерни хөгжүдериң
комплексиг планнары, респуб-
ликаның тускай сорулгалыг
болгаш адырлар программа-
лары болган.

Ол документиленниң кол
сорулгазы: болза, индустриали-
зация болгаш өзүлдениң төп-
терин тургузарын таварыштыр,
көдээ черге чаңчыл болган
экономиканы хөгжүдери база
район бүрүзүнүң чурттагы чо-
нунуң амыдыралының шынарын
Россияның ортумаак деңгелинге
чедир бедидерин таварыштыр
Тываның хөгжүлдениң дең-
гелин бедидери болур. Стра-
тегия-2020-ниң боттандырыл-
газы 73,5 чаа ажылчын олут-
тарны тургузарыңа, чурттагы
чоннуң орулгаларының өзе-
ринге чедирип келир. Кызыгаар
чоогунуң девискээрлериниң
экономика хөгжүлдениң
темпилен дүргедиринге,
Азия регионунга Россияның
туруштарын быжыглаарыңа
салдарлыг болур.

Чамдык улус бисти «саазын
кырыңа чогадып ажылдаа-
рыңа» хөй кичээнгейни салып
турар дээш чемелеп болур.

Ынчалза-даа бо нормативтиг-
организастиг белеткел бирги
боттут түңнелдерин көргүзүп
турар болгаш Тываның моон
соңгааргы хөгжүлдөзүн баш
бурунгаар көрүп болур, тода
болгаш чедип ап болур кылдыр
кылып турар.

Херек кырында кылып шы-
даан ажылдарны алгаш көөр
болзувусса, Тываның эконо-
миказының хөгжүлдөзүн док-
тар бооп арткан чүүл — **энер-
гетикада**. Республиканың бүгү
энергия ажыл-агыйын сөөлгү
бичи подстанцияларга чедир
ончалаан. Четкилер. Котель-
наялар. Оларның өңчү ээлерин
тодараткан. Күрүне даңзыынче
622 подстанцияларны, оон
мурнунда ээ чок турганнарын
база кириштир болгаш 981 км
электри шугунарны кириген.

Республиканың четки ажыл-
агыйын Сибирьниң регионнар
аразының четки компаниязы-
биле кады инвестициялаа-
рының дугайында дугуржуганы
чедип алган. Бар четкилерниң
курлавырларын дилеп тыва-
рында, трансформаторлар под-
станцияларынче салган акша-
хөреңгилеривис, планнап турар
объектилерге хереглекчилер-
ниң боттут негелделериниң бол-
гаш техниктиг байдалдарының
анализи баштайгы эки түң-
нелдерлиг бооп турар.

Ыраккы Мөңгүн-Тайга ко-
жуунуң энергияга карылгалыг
берге айтырыы шиитпирлеттин-
ген – районга чедирген беш ди-
зель-генераторлар энергияга
хереглелин долузу-биле дуглап
турар.

Энергия карылгазының бер-
ге айтырыын эки шиитпирлээр
дизе, «Каа-Хем» уургайының
хөмүр-дажыңа чылыг-электри
станциязының тудуун тудары бо-
лур турганын эрткен чылын
чугаалап турган бис. Ол айты-
рының өртээ – 7 млрд. рубль.
Республиканың бюджетинде
ындыг акша-хөреңгилер чок.
Оон үнүп болур арга чаңгыс –
инвесторларны тывары. Бөгүн

олар бар.

320 мегаватт күчүлүг чылы-
дыг-электри станциязын төле-
вилелдээринге болгаш туду-
рыңа инвестиция дугуржул-
газын белеткээн. Ол үш блоктан
тургустунар. Бирги блогун тудуп
үндүрүптөргө-ле, 120 мегаваттка
Тываның хереглелдерин дуг-
лаар. Базовый элемент биле
Лунсин компаниялары ол инвес-
тиция дугуржулгазыңа август 2-
де ат салырыңа белен. Бо төле-
вилелге өске-даа инвестор-
ларны кириштирери чугула.

Бо адырда өске кылып чору-
дар ужурлуг ажыл болза – **энер-
гияны камнаары**. Үлетпүр бол-
гаш энергетика яамызы энергия
курлавырларын камнаар тала-
зы-биле республиканың комп-
лексиг тускай сорулгалыг про-
граммазын ажылдап кылыры
чугула.

**Транспорт инфраструкту-
разын хөгжүдөр адырда.** 2007
чылда орук ажыл-агыйынче 691
млн. рубльди шилчиткен – 2006
чылга деңнээрге, 63 хуу хөй
бооп турар, автомобиль орук-
тарын 49 хуу ажыр септээн.

Транспорт политиказының
концепциязын база «2009-2016
чылдарда Тыва Республиканың
транспорт системазын чаар-
тыры» республиканың тускай
сорулгалыг программаны
ажылдап кылган. Ында тода-
раттырган 2009 чылда көргү-
зүглөр долузу-биле күүсеттин-
ген болур ужурлуг.

Оруктарны ажаап-тудары-
ның ниити-россия стандартта-
рыңа чоорту чоокшулаар ужур-
луг бис. Ол сорулгаларга чарыг-
далдарны бо чылын 30 хууга
улгаттырып салганы – бирги
базым-дыр. Ол шимчээшкени
келир чылын база камгалап
арттырар. Өске сорулгавыс,
нарын, ынчалза-даа күүседип
болур – орук тудуунуң федерал-
дыг программаларынче кирер.

Тудуг адырыңа чурум
тударыңа болгаш тудугларны
төлөвилел-смета документа-
циялары чокка акшаландырап

шын эвес системаны өскерти-
ринге бир чыл негеттинген.
Бөгүн ол чокка чаңгыс-даа
тудугну эгелевес.

Тудуг яамызы беленинге эң
чоок болган тудугларга курла-
вырларны мөөңнээн, ынчангаш
ол үр хуусаалыг тудуглар-биле
тулчуушкунда баштайгы че-
дишкениннерни эккеп турар.
Аэровокзалдың, национал
музейниң, 15-ки школаның улай
тудуунуң бажыңнарының, эрт-
кен чүс чылдың 70 – 90 чылда-
рында эгелээн, тудуглары доо-
зулган. 27 чыл дургузунда тутту-
нуп келген — Тураның кожун
эмнелгези – девискээриниң чаа-
гайжыдылганы болгаш бирги
каа-Хем суурда чаа
жылдары арткан – дужаарының шуут
кырында келген.

Дыка кыска хуусаалар дур-
гузунда бюджеттен дашкаар
акшаларны кириштиргеш,
«Сүбедей» универсалдыг спорт-
комплексин тудуп үндүрген –
Сибирьде ийги ындыг тудуг чок!
Спорткомплексин котельная-
зын ол-ла районда эвээш каа-
тыг тудугларже угланган кыл-
дыр база туткан. Бизнес-инку-
баторну дужааган, а сентябрь 1-
де чаа өөредилге чылын тавары-
штыр Каа-Хем суурда чаа
школа база ажыттынар.

Чуртталга оран-бажыңын
ажылгаллап киририниң хем-
чээли 2006 чылда 28 муң дөр-
белчин метрден эрткен чылын
33 муң дөрбелчин метрге чедир
өскөн. Бо чылдың сорулгазы –
38 муң. Ынчалза-даа чурттаар
оран-сава карылгалыг бай-
далда ол далайга дамды дуза-
дыр. Бис **КАШ УДАА ХӨЙ**
катап тудар ужурлуг бис. Төле-
вилелдер ачы-дузаларының
рыногунда чижилге хүрээлеңин
тургузар. Тудуг материалда-
рының чидирген индустриязын
катап тургузарын уламчылаар.
Хууда тудугжуну, шыны-биле
чугаалаар болза, чамдыкта
олар күрүне хүлээникчизинден
артык идекейлиг бооп турарын
билир бис, ынчангаш оларны

куруг черлер-биле кызыгаарла-вайн, а долузу-биле инженерлиг тургустунган черлер-биле хандылар. Бөгүн муниципалдыг эрге-чагыргаларның кол сорулгаларының бирээзи ол бооп турар. Ол планныг болгаш комплекстиг шийтпирлеттинер ужурлуг. Хоорай тургузуунун планнарын тургузар болгаш эдер үндезинге ажилдаар. База олар-биле ажилдап шийтпирлеттинер ужурлуг.

Тудуг материалдарының баазазын катап тургузар талазы-биле бирги базымнары кылган бис. Эде тургустунган Кызылдың тууйбу заводу продукциязын үндүрүп эгелээн. Ажылалга кириеринге ам-даа ийзин белеткеп турар.

Ол кайы хире чугула бооп турарын көргүзеринге саннар-биле таныштыралы. Тудуг-монтаж ажилдарының капиталдыг салышкыннарының кемчээлдеринде тудуг материалдарына чарыгдалдары 65 хуу бооп турар. Ол саннарның чүгле 11 хуузу Тывада бүдүрүп турар, а бүгү артканнарын өскээртен дажып турар. Республикада карылгалыг тудуг чиг эди турда мындыг байдал тургустунуп турар.

Чоокку айларда тус черниң чиг эдинин баазазынга 7 чылдың тудуг материалдарының болгаш конструкцияларының бүдүрүлгезинин хөгжүлдө программанын хүлээп алыры чугула. Оон үндезинин ТКУ-нуң эртемденери ажилдап кылган, Тудуг яамызынга өске программа документилери-биле комплекстиг холбаарын болгаш Чазакка бадыладыры-биле кириерин дагзып тур мен.

Бистиң экономиктиг хөгжүлдөвистиң кол мурнады көрдүнген сорулгалы болза **АҮК-тү деткири** турган болгаш ам-даа ындыг бооп артып турар. **Көдээ ажил-агыйы** — ол чүгле экономиканың адыры эвес, чурттакчы чонун амыдырал-чуртталгалының тургузудур. Маңаа хөй-ниитиниң сеткил-хөөнү, кижилериниң эрге-чагыргага бүзүрели тургустунар. Ынчангаш көдээ ажил-агыйга ам-бо дораан болур түннелдерни манап болбазын эки угаап билип тура, маңаа бүгү күженишкыннеривисти хаара тудар ужурлуг бис. Бо талазы-биле оппонентилеривиске черле кошкак көстүр турган бис. Ынчалза-даа оон бис кортпас бис. Бөгүн-даа, чоокку келир үеде-даа агроулетпүр комплекзинин хөгжүлдөзү ам-даа бир дугааргы мурнады көрдүнген сорулгалы.

Көдээ ажил-агыйның акшаландырышкынын беш катап улгаттыргаш, ол акша-хөреңгилерни хөй-хөй адырларже чара октап турбайн, болгу дег эң хөйү-биле ажылгаар сорулганы салган бис. 170 млн. рубльдин 100-зүн көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле бүдүрүлгелерни инвестициялаарынче угландырган.

Дүрген орнун дуглаарын, экономиктиг дээшти бидик бооп база харылзашкак көдээ

ажыл-агый бүдүрүлгелерин хөгжүдеринге идиг берип турарын магадылап турар төлөвилелдер шилип алдыган турган.

Ол болза «Енисейниң куш фабриказы» болгаш «Чагытай» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери. Оларның продукциязы тус черниң рыногун долдургаш, сөөртүп эккеп турар продукцияны кызып үндүрүптер ужурлуг. Куш өстүрер ажил аш-чем рыногун чүгле долдурар эвес, ол мал чеминиң тараазының бүдүрүлгезин улгаттыарын база албан негеп келир.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының бештиң бир кезин, чамдыкта эки шынарлыг база болбайн турар, ол бүгүн республиканың даштындан сөөртүп эккеп турар болганда, алкоголь продукциязы тургузуп турар байдалда, тус черниң алкоголь суксуннарын бүдүрүп үндүрери — ол база айыыл чок чоруктуң тодаргай магадылалдары, кылымал арагалардан хораннанырындан камгалал бооп турар.

Тус чер бүдүрүлгелеринин ажык-дузазынга тода барымдаа — бөдүүн экономиктиг санаашкыннар, мында кандыг-даа политика чок. Ол рыноктан бүгү акша-хөреңги саарылгазы, а ол болза 2 млрд. рубль, республикадан дашкаар «үнүп чоруп турар». Өске регионнарның бюджеттеринче акцизтер база үнүп турар. Бөгүн акциз чыылдаларының 20 хуузу регионнар бюджеттеринче «турумчуп кирген». А 2009 чылдан эгелеп оон үлүү ийи катап өзер. Бистер ол өскээр чоруп турар акша-хөреңгини чидирип алыр хире, ындыг бай эвес бис.

Инвестицияларның эвээш эвес кезин көдээ ажил-агыйның чаңчылчаан адырынче — мал ажылынче угландырган. «Балгазын» болгаш «Нива» КАУ К-терниң мал ажылының орансавазын эде тургузарын болгаш чаарттырын боттандырып турар. Лизинг-биле көдээ ажил-агыйның 13 техниказын болгаш 137 дериг-херекселди эккелген. Сүт хүлээр пункттар биле Би-Хем кожуунуң «Аржаан», Кызыл кожуунуң «Атлант», Улуг-Хем кожуунуң «Оргаадай» КАХЕ-лерин дерзэн.

Республиканың ветеринария албанын эде тургузуп турар. Ол сорулгаларга бо чылын 3 млн. рубльди үндүрүп берген. Малдар дезинфекцияларын чорударынга чаа тускай автотранспортту кызыгаар чоогунун Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарынга дамчыткан. «Ветеринария дузазы» автомашиналарны бруцеллез талазы-биле чогулгалыг эвес Улуг-Хем, Кызыл, Би-Хем кожууннарынга болгаш мал аарыглары-биле демисел чорудар талазы-биле республика станцияларынга дамчыткан. Ам, кажан бистиң ветеринарлыг албаннарывысчаңгыс аай бир демниг апарганда, оларның мурнунга мындыг сорулганы салыксап тур мен: эң ыраккы малчын турлаг, коданнарга четкеш, чүгле малды көрүп,

херек кырында дуза кадарындан аңгыда, тайылбыр ажылын база чорударын дагзып тур мен.

Салдыган акша-түң тодаргай дивидендилерни кириген. 2006 чылга деңгээрге, көдээ ажил-агыйның ниити продукция өзүлдези 3,4 хуу болган: мал ажил-агыйының — 17, 3 хуу. Оон кадында, эт бүдүрүлгези 20, сүт 7 хуу өскөн, бода болгаш шээр мал өзүлдези 10, 7 болгаш 6,4 хуу өзүлделиг болган, бөгүн мал бажының саны 1 млн. 300 муң болуп турар. Бо көргүзүп талазы-биле бис Сибирь федералдыг округунда бирги черни тудуп турар бис.

Аш-чем продукциязының хоозураашкыны бедип оор байдалда мал ажил-агыйында мурнакчы туружувус стратегтиг ужур-уткалыг болуп турар. Ол турушту улам быжыглаар болгаш бодувус экологтуг арыг продукциявыс-биле даштыкы рынокке үнер ужурлуг бис.

Чоокта чаа Читага болуп эрткен бешки Сибирь — Ыраккы Чөөн чүктүң уксаалыг хой, өшкү ярмарказынга уксаажыдылга херэзичи талазы-биле байдалы-выс багай эвес дээрзин көргүскен. Эрткен чылгы медегелде ховар дээн тус чер уксааларының генофондузун камгалап арттырар талазы-биле сорулганы салган турган бис. Бо чыл дургузунда элээн бурунгаарлаашкынны кылган бис. Бар турган алды генофонд ажил-агыйларынга 14 немешкен. Россияның Көдээ ажил-агый яамызы бистиң малчыннары-выстың чагыгларын идепкейли-биле деткээни Россияның Протокол шийтпириниң ачызыдыр. Ол дээрже, чылдың-на немелде 20 млн. рубль федералдыг дотациялар-дыр! Ону аргалыг-ла болза, камны-биле ажылгаар херек. Уксаажыдылга ажил-агыйлары мал ажил-агыйлыг кожууннарның шыңгыы өзүлделиг точкалары апарып болур-дур.

Тыва — үнүш ажил-агыйына таарымча чок регион. Чер ажил-агыйының беримче чок зоналарынга хамаарып турары-выс анаа эвес. Ынчалза-даа тараа болгаш ногаа өстүреринден ойталаар болзувусса, даштыкы рыноктуң долу чагыргазынче киргенивис ол ышкажыл. Ону канчап-даа болдурбас ужурлуг бис. Ол дээрже республиканың аш-чем-биле хандырылгалының, мал ажил-агыйының мал чөмү баазазын тургузарының айыыл чок чоруу-дур.

Бистиң үнүш ажил-агыйының кол аарышкызы — кандаашкын. Ынчангаш бо чылдан эгелеп тодаратканывыс — чүгле сугаттыг черлерге болгаш андарып куруктурган черлерге тарып бис. Чечени олуртканы хамаанчок, кайы хире дүжүттү алганы чугула болгай. Черни камнаар, аңаа ынак болур ужурлуг бис. Ол дээрже боттарының соонда нарын сугарылга системазын арттырып каан өгбелеривистиң хоойлузу-дур. Оларны инженер көрүш-биле алырга, кончук бодамчалыг кылган болгаш, чамдык черлер-

ни бөгүн безин ажылгап болур.

Республиканың суггарылга ажил-агыйы септелге — катап тургузуушкун ажилдарын негеп келген. Ам бо чылын ол ажилга 24 млн. рубль көрдүнгөн, 8 суггарылга системаларын катап ажилдадыр болгаш эде тургузар. Барыын-Хемчик болгаш төп кожууннарга 5 баазалыг тараа ажил-агыйлары турар. Келир чылдан бээр олар амгы шагның чиг эт камгалаар техниказы-биле эде дериттинер.

Кызыл кожуунда «Феникс» көдээ ажил-агый бүдүрүлге комплекзинин баазазында ногааларны консервалаар мини-цех тудуу чоруп турар, куш ажил-агыйын эде тургузарын планнаан болгаш алкоголь чок продукция бүдүрер, кат, мөөгү болгаш өске-даа бодуштуң чиг эдин болбаазырадыр талазы-биле аш-чем комбинатын тургузар. Ук бүдүрүлгени «Кызыл промкомбинат» биле «Бойдус» КХН-нерниң бүдүрүлгө девискээрлеринин баазазынга тургузар.

Көдээге чаа бүдүрүлгелерни тыптып база сайзырадыры — эң чугула айтырыг, ынчалза-даа ол таарымчалыг социал байдалдың тургустунганы-биле комплекстиг шийтпирлеттинер ужурлуг.

Көдээниң чурттакчызының амыдырал байдалы болгаш шынары хоорай чурттакчызындан улуг ылгалбас болур ужурлуг. Көдээ ишчинин чийк эвес күш-ажылы херек болгаш ниитилелге үнелеттинген турар ужурлуг.

Ынчангаш чаңчыл болган малчыннар байырлалы — Наадымга чаа утка кириерин оралдажып турар бис. Ол элээн каш этаптарлыг эртер болгаш сизген кезикчилеринин, хой кыргыкчыларының, саанчыларның уттундурган профессионал мөөрейлерин катап эгидер.

Бо чылгы Наадымны бир дугаарында найысылалга эвес, а көдээге — Өвүр кожуунга организаастаан. Шапкын хөгжүп оор кызыгаар кожуун ол эргени 2007 чылдың социал-экономиктиг рейтингизинин түннели-биле чедип алган. Ону түннээрде көргүзүлгелерниң бүдүн комплекзин — арыг экономикадан эгелээш, социал айтырыгларга чедир өөренип көргөн.

Наадым эрттирер эрге кожуунуң удуртулгазынга улуг харысалганы онаап турар, ук девискээрниң күш-деңгелин болгаш чедишкыннерин көөр органы бээр. Оон-биле кады тиелекчи кожуунга республиканың шыырак дээн деткимчезин бээр. Ол дээрже, инфраструктураны өрү тыртарының аргазыдыр. Өвүрге ол сорулга-биле 7 млн. рубльди үндүрүп берген. Оруктары, стадион, Культура бажыны септеттинген. Кожуун мал чөмү белеткээринин МТС-ин организаастаар кылдыр көдээ ажил-агый техниказының комплекзин алган. Ол дээрже чүгле Өвүрнүң көдээ ишчилеринге улуг дуза эвес, а мал чөмү доктаамал чедишпес кожазы Мөңгүн-Тайгага база деткимче-

дир. Чамдык ажил-агыйлар аар өртектиг техниканы боттарының күжү-биле садып аар шаа чок болгай. Районнар аразының ындыг МТС-тери Барыын-Хемчик, Таңды, Тес-Хем кожууннарда тургустунган.

Энергия чедишпези, транспорт инфраструктуразының кошкаа, дүшкен тудуг индустриязы, көдээ ажил-агыйның көдүрлүүшкүнү. Бо республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнге моондак бооп турар кол өзек айтырыгларны шийтпирлээринге Тывага федералдыг төптен деткимче эргежок чугула дээрзи чыл бурунгаар-ла билдингир турган.

Республиканың эрге-чагыргазының хөделишкыннеринин дээшти болгаш бир аайлы, социал-экономиктиг айтырыгларны шийтпирлээринин комплекстиг аргазы, Владимир Владимирович Путинниң деткимчези, парламент болгаш президент соңгулдаларына Тываның соңгукчуларының бир демнии, республиканың сонугалдары дээш аныак Чазактың шийтпирлээр хөделишкыннери Тываның шийтпирлеттинмейн турар айтырыгларын март 13-те Россияның Чазакка сайгарының шийтпирлиг барымдаазы болган.

Оон түннелинде хүлээп алдыган Протокол шийтпир чаа регионалдыг политикаың принциптеринге үндөзилеп тургустунган — чурттуң ниити стратегиязы болгаш ведомстволарның программа документилери-биле девискээрлерниң хөгжүлдөзүндө удурдир сырый холбаалы. Протокол шийтпир республика эрге-чагыргазының бүгү чадаларының болгаш деңгелдеринин органнының мурнунда турар сорулгаларын амгы үеде болгаш чоокку келир үеде тургузарының баазазы болган.

Чагыр кириген угланышкыннарывыстың дөгөрезин деткээ: немелде энергетиктиг күштерни болгаш четкилик ажил-агый объектилерин кириери; орук талазы-биле шийтпирлеттинмээн айтырыгларның бөлүү; «Хандагайты» хөй тала-лыг автомобиль эрттирилге пунктузун тудуп тургузары; аэродром ажил-агыйын эде тургузары болгаш турум авиааргыжылганы хандыраары, турисчи-рекреациялыг хевирниң онзагай экономика зоназын тургузары; тудуг материалдары бүдүрүлгезин хөгжүдери; көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадыры; социал ужур-уткалыг республика объектилерин федералдыг сорулгалыг программаларже кириери.

«Чурттаар оран-сава», «Россияның транспорт системазын модернизастаары» (2002-2010 чч.), «Күрүне кызыгаары» (2003-2010 чч.), «Көдээниң 2012 чылга чедир социал хөгжүлдөзү» тускай сорулгалыг федералдыг программаларга республиканың немелде саналдарын 2009 чылдан эгелеп акшаландыраары бөгүндө бадылаттыган.

Бо чоокку үеде кады ажил-

дажылганың амгы турар деңгелин чидирбейн, Протокол шиитпирин боттандыра-биле ажылды кызымаккай уламчылаары кол сорулгавыс деп санап турар мен. Бо айтырыг талазы-биле Россияның Чазаанга Контроль Шагы чорударын чедип алыксап турар бис, бир дугаар вице-премьер Виктор Алексеевич Зубковка ындыг саналды киридивис. Ынчангаш Москвага бо документини долуз-биле ажылдап кылып, берген арганы ыяап-ла ажылгаарывысты бадыткаар уjurлуг бис.

Хүндүлүг депутаттар!

Республиканың мурнунда тургустунган бүгү-ле маргылдаалыг айтырыгларның кол өзээ болгаш оларны күүседириниң кол тодарадыкчызы **кижи фактору** бооп турарын бөгүн минир уjurлуг бис.

Кадрлар, специалистерни белеткээниниң деңгели, сагыш-хөөн болгаш күш-ажылга чаңчыл, удуртукчу звенонун баштакчы шынарлары, бодунче харысалга ап билири, түңнелдерни чедип алыры, бүгү талаалыг ханы билиг болгаш профессионализм – бөгүнде бистиң планнарывысты боттандыра-рының кол байдалдары-дыр.

Республиканың экономиказынга бөгүн мергежилдиг кадрлар негеттинип келген болгаш мергежилдиг ажылдакчылар дилеп турар күш-ажыл рыногунун нарын үезинде, бир эвес бистер силерниң-биле кады ону мурнаарын чедип ап шыдавас болзувусса, ол ам-даа нарын апаар.

Бистер комплекстиг болгаш сырый каттышкаш, хөдөлүр уjurлуг бис. Бо айтырыгның нарыыдаанындан бөдүүн республиканың тускай сорулгалыг программазы-биле ону шиитпирлээри болдунмас. Чоокку беш чылдарда кадрлар программазы бистиң республиканың национал телевилели болур уjurлуг деп санап турар мен!

Кадр кризиси бөгүн тыптып келбээн. 90 чылдарның эгезинде мергежилдиг кадрларны «өстүрерин» комплекстиг, тускай угланган сорулгалыг туруштуг, чайгылыш чок чорудуп турган совет системадан ойталааш, ону солур чүнү-даа сүмелевээн бис. Инвестиция телевилелдерин амыдыралга боттандыра-ры база инновация сценарийиниң хөгжүлдизинче шилчири чылдан чылче чыгып келген кадр айтырыын чиди-биле илереткен.

Бөгүн кандыг-даа деңгелдин эргелелиниң кандыг-даа деңгелдиг сорулгаларын хевирлеп тургаш, ооң кадрлар-биле хандырылганын ыяап-ла өөренип көөр уjurлуг бис. Бо Айыткалда кадр айтырыын кол сорулга кылдыр киридим.

Хүндүлүг депутаттар!

Республиканың девискээринде инвестиция телевилелдери эгелээн. Бо болза бистиң шуптувуска өске чурум-биле быжыг туруштуг ажылдаарын онаап турар. Бүгү-ниитиниң күжүн мобили-

застаарын негеп турар. Инвестиция телевилелдери – ол дээрге, кончуг улуг ынаныштыг идегел. Бүгү экономиканы тыртар мотор болур.

Федералдыг төпте ону тергини эки билир. Москва регионнарының хөгжүлдизин деңгештирер принципти амыдыралда чайгылыш чок боттандырып турар. Россияның Чазааның хуралына Тыва дугайында айтырыгны дүрген болгаш сонургалдыг чугаалашкаш, Тываның байлак бойдус курлавырларын шигээдип алырынга күрүнениң-даа, хуу-даа инвесторларның талазындан улуг хемчээлдиг инвестицияны ажылгаарын чугула деп көргөн.

Сайыттар кабинетиниң хуралының бүдүүзүнде Виктор Алексеевич Зубковтун удуртулгазы-биле Россияның эң-не шыырак саң-хөө бөлүктөриниң киржилгези-биле улуг хурал болуп эрткен. Ол болза, инвесторларның республиканың эрге-чагыргазы-биле кады ажылдажылганың база ажыл-херекти дүүштүрүп башкараарының эге базымы болган.

Тывага сонургал кажангызындан-даа улгаткан. Деңгелге кылдыр: 2000 чылда Элегестиң хөмүр-даш шыгжамыры чыдар черин шигээдип алыр эргени алыр конкурса чүгле чаңгыс чагыг кирген, Ак-Сугнунң чesimoлибденнер шыгжамырынга – ийи, Кызыл-Таштыгының чартык металл рудаларының шыгжамырынга – дөрт чагыг кирген. Хөй хөмүр-даш шыгжамырылыг черлериниң бирээзи Межегейниң (курлавыры 200 млн. тонна ажыг) хөмүр-дашын шигээдип алыр июнь 24-те болган аукционга киржири-биле 10 киржикчиниң чагыгы кирген. Оларның шуптузу анаа фирма-харылзаштырыкчы эвес, тускай угланышкынның кончуг бай бүдүрүлгелер болган.

Тываның экономиказынга инвестиция кириер сонургал болгаш белең чорук боду анаа тыптып келбээн. **Капитал бодунга камгалаалдыг, бүзүрелдиг эрге-чагыргалыг черже келир** деп чүвени билир уjurлуг бис.

Ам бистерге дыка шыырак улуг бүдүрүлгелерниң төлээлери чедип кээп турар. **Ындыг улуг хемчээлдиг инвесторлар-биле кады ажылдажылганы, харылзааны чүгле бедик мергежилдиг үндезинге тургузар уjurлуг**. Девискээр сонургалдарын камгалаарынга, патриоттук чүткүлдерден аңгыда, экономиктиг кол угланышкыннарының баазасын билири, кандыг-даа хуу айтырыгны бүгү тала-биле шиитпирлээри болгаш анаа амыдыралчы угаанныг, дипломат болуру эргежок чугула.

Ажыктыг казымал байлактар шыгжамырларын шигээдип алырының инвестиция телевилелдери идепкейлиг төптер болу берген. **Ынчалза-даа социал экономикага эң-не хөй ажыкты Кызыл – Курагино шугумунун демир-орук ту-дуундан манап турар**. Бо от-

четтүг үеде сайгарып чугаалажып турган телевилел күүсетинип эгелээн. 2007 чылдың декабрьда телевилелдин паспорт бадылаттынган. Бо чылдың июньда демир-орук транспортунун Федералдыг агентилели биле хуу инвесторнун аразында күрүне-хуу кады ажылдажылганың принциптеринге телевилелдин акшаландыра-рынга сөөлгү таарымча, чок болуп турган чүүлү чок кылы-ры-биле инвестиция дугуржулгазынга атты салган.

Демир-орук тудуу – **ол дээрге Тыва Республика биле Красноярск крайның регион аразының телевилели-дир**. Ол чүгле республиканың транспорт айтырыын таарымчалыг кылдыр шиитпирлээр эвес, демир-орук чанының ажыл-агыйларын хөгжүдеринге, орукту дургаар турар чурттакчылыг пунктуларга эки салдарны чедирер, чаа чурттакчылыг черлерниң четкизин көвүдөдир арганы бээр. Республика найысылалының оң болгаш солагай талакы эриктөрүнүң кезектерин хөгжүдеринге таарымчалыг байдалды тургузар.

Бистер республиканың иштинде чоннун ыңай-бээр көжүп шимчээринге, даштыкы чурттардан ажылчын күштер келиринге белең болур уjurлуг бис. Ынчаарга чурттаар черге, аш-чемге хергелелди санаар. Транспорт схемаларына чаңгыгар, кадрлар белеткелениң системазын тургузар уjurлуг бис.

Кызыл, Тожу, Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем кожууннарының девискээрлеринде инвесторлар ажылдап эгелей берген, өске кожууннарының девискээрлеринге ол база хамааржыр. Ынчангаш мурнады көрдүнгөн чурум езугаар ажылдаар уjurлуг бис.

Хергелеттинип турар кадрларны белеткээринче онза кичээнгеи салыр. Делегейде кижил дээш демисел чоруп турар деп чүвени билир уjurлуг бис. Тыва бо чоруду-ганың киржикчизи болу берген. Бир эвес үени эрттирип, херектиг тускай мергежилдиг специалистерни белеткеп албас болзувусса, кадрлар айтырыын чоокку азы ыраккы даштыкы чурттардан чиик өртектиг ажылчын күжүнүң күсели-биле шиитпирлээр апаар.

Мурнунда Совет Эвилелиниң составына турган республикаларның профессионал училищелерге өөредилгеже улуг кичээнгеи салып турарын эскерип болур. Оларның доозукчуларының элээн кээш Россияга ажылдаарынга баш бурунгаар белеткенген болур. Ынчангаш орта удурланыштыр тус черниң күш-ажыл курлавырларының мергежилин белеткээрин чүгле эки шынарлыг чорудар, Тываның ажыл-агыйына херектиг мергежилдерни белеткээринче баш бурунгаар сагышты салыр уjurлуг.

Хөгжүп оор экономика-выска инженер-техниктиг тускай эртемниглер, ажылчын мергежилдер кончуг чугула херек болуп турбуже, амгы үеде школа

доозукчулары чүгле юрист азы экономист болурун күзеп турар. Күш-ажыл рыногунда хергелел биле саналдарның дүүшпейн турарындан, **кадрлар чиди-биле чедишпейн турда-ла, ажыл чоктарның саны хөй болуп турар**.

Бо байдалдан үнериниң оруу чаңгыс – республиканың профессионал өөредилгезиниң системазын чаартып болгаш сургуулдар хүлээп алырының тургузуун өскерттир. Мону боттандыра-ры-биле 2015 чылга чедир профессионал өөредилгени чаартырының талазы-биле күрүне политиказының Кол угланышкыннарын, «2012 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң кол угланышкыннарынга дүүштүр кадр күчүзүн хөгжүдөр дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазын, компания-инвесторларның чагыын өөренип көргөн кадрлар белеткээриниң күрүне чагыын хүлээп алыр.

Россияның Чазааның Протокол шиитпириниң ачызында чурттуң профилдиг дээди өөредилге черлеринден дилээн немелде бюджеттиг олуттарга өөренир черлерни чөпшээрээн. Бо чылын бистиң 46 доозукчу-вус Иркутскиниң орук харылзаалар университетиниң Красноярскиде салбырында кирип алган. Москваның даг университеди Тывага 24 бюджет олудун тускайлап берген. 2008 чылда инвесторларның чагыын езу-гаар бюджеттиг олуттарже 132 абитуриентини чоруткан болгаш инвесторлар өөредилгени төлээри-биле коммерция үндезинге 300 ажыг кижил өөредир.

Республиканың өөредилге черлеринге бо чылдан 14 чаа ажылчын мергежилге өөредилге эгелээр.

Бүдүрүлге практиказын эрттирерин организаастаарына бүдүрүлгелерни болгаш ажыл берикчилерин калбаа-биле хаара тудар. Кадрларны кады белеткээр болгаш катап белеткээр дугайында «Лунсин» КХН, «Голевская даг-руда компания» КХН, «Енисей үлетпүр компаниязы» ХАН, «Ойна» алдын артели» КХН-биле дугуржулгаларга атты салган.

Сорулгалыг өөредир талазы-биле чыылданы организаастаары – улуг болгаш шүүттүг херек. Оларны бис силерниң-биле дорт инвестиция ышкаш кылдыр көөр уjurлуг бис. Кижиге инвестиция. Кандыг-даа кызымак, бурунгаар көрүүшкүннүң ээлер ышкаш, бис төңчү түңнелче шыгаап алган турар уjurлуг бис – белең тускай мергежилдиг ажылдакчыны алыр. Ынчангаш депутаттар корпустарының, ямылар болгаш ведомстволарның сорулгадан сорулгаже шиитпирлээр айтырыгларының угланышкыны доктаамал хыналда болур уjurлуг. Студентилерни курстан курсче шилчидер, чидиг айтырыгларын билир, оларны (чидиг айтырыгларны) шиитпирлежиринге болгаш оларның ажылга турумчуп алырынга

киржир, дузалажыр херек. Олар – силерниң кожуунаарының, хоорайыңарның, сумунарының алдын курлавыры-дыр. Силер оларның арнын таныыр, билир болгаш олар төрээн черинче чедип кээринге болгаш ооң хөгжүлдизинге бодунун үлүүн кириер кылдыр шупту чүүлдерни кылыр уjurлуг силер.

Олар республиканың келир үеде профессия талазы-биле көскү кижилери болур. Ам дээр-резинде салым-чаяанныг студентилерни баштайгы курстардан эгелеп көрүп демдегелеп, хаара тудуп ап турар улуг бүдүрүлгелерге, байлак девискээрлерге «чырык угааныгларны аңнаар» талазы-биле бис уттуруп турар бис. Оларның аразында бистиң тыва студентилер база эвээш эвес болгай. Чаңгыс чижик: МКУ-нун геология факультетиниң 3 доозукчулары бо чылын бистиң республикавыска кээп ажылдавас. Оларның ийи-зи – Якутияже, үш дугаары – Мароккоже ажылдап чоруй баар.

Ынчалза-даа хөй кезини ээп кээп турар... болгаш колдуунда бодунун мергежилин ажылгаар аргазы чок болуп турар. Өөредилге «социал лифтиниң» ролюн база катап ойнаар уjurлуг. Аныяк тускай мергежилдиглер, бир дугаарында, «сорулгалыглар» болгаш кызыл дипломнуглар ажылга хаара туттунган турар уjurлуг. Доозукчуларга өөредилге черинден күш-ажылчы базымнарже киреринге психологтук болгаш профессионалдыг деткимчени чүгле албан езуун эрге-чагырга органнары, ажыл берикчилери эвес, хөй-ниити организациялары база ол-ла доозукчуларның ниитилелдери көргүзөр уjurлуг. Үе-чергелериниң дузасын болгаш сүмелерин улуг улустун чагы-ларындан артык чиик кылдыр хүлээп алыр болгай.

Кадрлар – ол чүгле мергежил шилип алырының эвес, ажылга кирип алырының болгаш дээди өөредилге чедип алырының чидиг айтырыы. Ол, чүнүң-даа мурнунда, республикага өөредилге четкизин, билигнүң болгаш арга-мергежилдин чаартылганының төңчү чок системазын тургузары-дыр. Ол амгы шагның экономиказының негелдизидир. Ындыг билиг болгаш арга-мергежилдерниң шигээдишкени ажык чок болур болза, кижиниң капиталы (ниитилел мөзү-шынары) дүрген хоозураар болгаш ол хөгжүлдге эң берге шаптараазын болур.

Аңаа кол рольду Тываның күрүне университеди ойнаар уjurлуг. Ооң баазасынга бүдүрүлге, эртем, өөредилгениң сырый холбаазының модели шенеттинер уjurлуг, тускай угланышкынның школаларының болгаш класстарының, лицейлер болгаш гимназиялар, колледжилер болгаш профессионалдыг училищелер, ортумак болгаш дээди профессионалдыг өөредилге черлери, эртем албан черлерин каттыштырып турар комплекс тургустунар уjurлуг.

Чүгле республикада бар шупту эртем-өөредилге структураларының курлавырларын болгаш күштерин мөөнээш, амгы шагның эксперимент-лабораториялыг баазанын тургузуп болур. Ол чокта чаартылгалыг чүткүл дугайында чугаалаан ажыы чок. Ниити ажылгалдың комплекстиг лабораторияларын аар өртек-тиг амгы шагның дериг-херекселдери-биле дериир. Республиканың күш-ажыл рыногунда хереглетиин турар кадрларның профессионал белеткелин үзүктел чок чорударын баш удур өөренип көөр болгаш аңаа система херек.

Ол сорулгалар чаңгыс өөредилге чериниң кызыгаарын ажып турар. Ынчалза-даа мээң билирим-биле ТывКУ-нуң 2012 чылга чедир хөгжүлдезиниң программасында ол кирип турар, ол республиканың шиитпирлээр айтыры. **Экономика яамызынга эрге-чагырга органның, эртемденнерниң, ажыл берикчилериниң болгаш өөредилге черлериниң ажыл-чорудулгазын дүүштүрер талазы-биле штабты баштаарын; «Кадрлар» деп мурнады боттандыраар национал төлөвлелди (программа, ажыл-херекти) ажылдап кылып тура, комплекстиг хемчеглерни удур өөренип көөрүн дагзып тур мен.** Өөредилге яамызы – «2012 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң угланышкыннарының адырында кадрлар курлавырының хөгжүлдезиниң дугайында» республиканың сорулгалыг программасының шугуму-биле университеттиң профессор — башкы составының курлавырын өстүрер болгаш материал-техниктиг баазанын быжыглаарына боттук дузаны чедирер.

Бис өөредилгени модерни-застаарындан аңгыда, рыноктуң хереглелинге кадрлар белеткелиниң тургузуун таарыштырар болгаш күш-ажылга хамаарылганы өскертип ужурулг бис. **Күш-ажылдың — кезжээ, чогаадыкчы кижизиниң ниитилелге ролун бедидер.**

Эрткен чылын ажыл чок хамаатыларның санын 4 муң кижиге чедир, а ажыл чок чоруктуң хуузу 20,2 хуудан 17,3 хууга чедир кызырар аргалыг болдувус. Ынчалза-даа ол чуртта эң улуг бедик көргүзүп болуп артпышаан.

Силер шупту билир силер, оларның санында чүгле ажыл тыппайн турар хамаатылар эвес, күш-ажылга чаңчыкпаан кижилер база бар. Ажыл чок чоруктуң эң улуг хемчээли — ажылдап болур черлери эңдерик көдээ черде болуп турары элдептиг. Аныяктар чер ажылы кылыксавас. Олардан эгелээр ужурулг бис, чүге дээрге олар эрге-чагырга органның кичээнгейинден эде тургустунушкун эгезинде

ышкындырып чыдып калган. Чүгле сөөлгү үеде бис **аныяктар-биле доктаамал, уламчы-лалдыг ажыл** көскү түңнелдерге чедирип болур дээрзин билип каан бис. Аңаа шупту киржир ужурулг бис, а организа-стап турар кол өзээ — эртем, өөредилге, аныяктар-биле ажылды каттыштырып турар яамы болур ужурулг.

«2009-2011 чылдарда Тыва Республиканың аныяктары» тускай сорулгалыг программаны яамы ажылдап кылып турар. Депутаттарны, муниципалдыг албан черлериниң баштыңнарын, аныяктарның хөй-ниити организацияларының төлээлерин, хоочуннарыны ону сайгарарына болгаш ону моон соңгаар боттандыраарына киржиринче чалап тур мен.

2008 чыл Россияда Өг-бүле чылы кылдыр чарлат-тынган. Ол байырланчыг эвес, а дүвүрелдиг медээ болгаш өг-бүле адырында берге байдалдарже кичээнгейни углаар дээн күрүнениң күзели-дир. Ону «үстүнден» чарлык-биле айтыры болдунмас — күрүне кижини ынак болурун, хүндүлээр болгаш бодунуң кылган чүүлү дээш харыысалгалыг болурун албадап шыдавас болгай.

Ол бүгүнү шупту эдер ужурулг. Ынчалза-даа кол эгелекчилер болгаш күүседикчилер **хамааты ниитилелдин институттары** болур деп көрүп тур мен.

Чалатканнарның аразында хөй-ниити организацияларның, политиктиг партияларның, чогаадыкчы эвилелдерниң төлээлери, журналистер — шупту мөзү-шынар угланышкыннарының системазын, ниитилелдин үзел-бодалын хевирлээр кижилер.

Мен силерни кыйгырып тур мен. Мен силерден дилеп тур мен — кичээнгейиңерни бичиле өскээр углап көрүңер. Байырлалдар шинчилиг хөй-ниити хемчеглеринге күштеринер мөөңнеп турбайн, күш-ажылчы акцияларны эрттирип, аныяктарның профессионал угланышкыннарына киржиңер, дуза болгаш кичээнгей негетинип турар инвалид, чедимче чок байдалдыг өг-бүлелер, хайгаарал чок уруглар, арагалаар кожоларыңар-биле хүн бүрүде чымыштыг ажылды чорудуңар.

Ол бүгү берге айтырыглары-выс-тыр, ынчалза-даа тыва ниитилел ол талазы-биле ыттавайн тур. Херээженнер эвилелиниң быжыг өзээ херек кырында читкен. Коргунчуг болушкуннар — хүн бүрүнүң болушкуннары апарган. Сөөлгү чижек — Чыраа-Бажы суурга 4 кижини, оон иштинде 7 болгаш 11 айлыг чаштарны өлүргени. Херек өйүп чоруур ол айтырыглар талазы-биле ыттавайн олуар чорук соксаар болза эки. Эңылаңгыя улуг назылыгларның үзел-бодалы эргежок чугула.

Ниитилелдин үнү долузу-биле дыңналы бээринге чүгле массалыг информация чепсектери четпес, **Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы** — тускай чугаа чорудар шөл болур ужурулг. Чазак ол хоойлуну ажылдап кылгаш, парламенттиге эрткен чылын-на кириген. Бир эвес аңаа эдилгелер херек болза, ону сайгаргаш, чөпшээржилгелиг шиитпирни хүлээп алыылыңар. Ындыг хөй-ниити трибуназы биске херек.

Хүндүлүг депутаттар!

Бистиң шупту планнарывыс тодаргай девискээрлерде, чурт-такчылыг суурларда, хоорайларда, кожууннарда херек кырында боттанып турар. **Муниципалдыг эрге-чагырганың ажылының ажык-тының** талазы-биле кижилер ниити эрге-чагырганың дугайында чугаалажып сайгарып турар. Тус черниң удуртукчуларының профессионалдыг чоруу болгаш бот-идепкейи, силерниң бодамчалыг, билдилик эргелеп-башкаар шиитпиринер суурларның болгаш хоорайларның хөгжүлдезин база хөй-ниитиниң тургузукчу күжүн тургузарын хөй кезинде тодарадып турар, а ол бодунуң ээлчээнде, бурунгаар шимчээринге эргежок чугула ниити күштү тургузуп турар.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органныр болгаш тус черниң бот-башкарылга органнырының аразында бот-боттарына хамаарылгалыг тодаргай харылзааларны эдип ажылдадыры чугула. Ол угланышкынче херек кырында базымнары кылып эгелээн бис. Чамдык адырлар яамылары муниципалитеттер-биле дугуржулгаларны чарган. Чазак биле муниципалитеттин аразында комплекстиг дугуржулганың төлөвилелин белеткээр. Муниципалдыг тургузугларның эрге-чагырга органнырының төлээлери биле Улуг Хуралдың аразында кады ажылдажылга тургустунган.

Хөй деңнелдиг кады ажылдажылганың быжыгары болгаш планнарның холбаазы республиканың хөгжүлдезин улам ыңай каттыштыраарына эргежок чугула. Бир талазында, муниципалитеттерниң хөгжүлдезиниң планы ниити республиканың стратегиязындан үнген турары албан, өске талазында — республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программасының кол кезээ ортумак болгаш үр хуусаалыг перспективаже угланган турар ужурулг.

Тус черниң эрге-чагыргазы перспективаны өөредир ужурулг. Үш чылдың бюджетди боже чыгап келген, а 2020 чылга чедир хөгжүлдениң стратегиязы ону хүлээндирип турар.

Бистиң инвесторларывыс бодунуң ажыл-чорудулгазының четкилерлиг план-графиктин биске кириген. Каттышкан четкилерлиг план-графиктин

тургустунганын ажыглап тургаш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Программаны болгаш Стратегиязын, муниципалдыг тургузугларның комплекстиг социал-экономиктиг программаларын тодарадыр талазы-биле ажылдарны доозары эргежок чугула. Акшаландырышкынның дөстөрүн болгаш хемчээлин тодарадып тургаш 2008-2009 чылдарда оларны боттандыраарының боттук планын ажылдап кылып. Ол ажылды Экономика яамызы, инвестиция төлөвилелдерин боттандыраар талазы-биле Экономика хөвүлел болгаш тургустунуп турар Девискээр хөгжүлдезиниң яамызы дүүштүрүп, кады ажылдап кылып.

Тус черниң эрге-чагыргазының бүрүн эрге-хүлээлгезиниң улгатканы-биле саң-хөө деткимчезиниң айтыры биеэги хевээр эң чидиг болгаш амгы үениң чугула айтыры болуп артып турар. Оң-биле холбаштыр тус черниң эрге-чагырга баштыңнары саң-хөөнү бот-тускайлаң башкаарына өөренири онза чугула болгаш ону камналгалыг болгаш ажыктыг кылып. Бо чылдан эгелээш, чер үндүрүүндан аңгыда, тус черниң бюджеттеринче эт-хөрөңги болгаш транспорт үндүрүүнүң 50 хуузу кирер. Чазактың хүлээп алган шиитпирни тын болган, ону практика бадыткап тур. Ол үндүрүлгелерни чыыры көвүдээр. Бо чылдың бирги чартында республиканың бодунуң орулгазы 40 хууга өскөн, борта муниципалдыг эрге-чагыргалар идепкейлиг рольду ойнаан. Орулга үндүрүүн ийи катап хөйну чыгган, а ол экономиктиг өзүлдениң кол көргүзүү болур.

Бо чылдан эгелээш, оларның өзүлдезиниң базымнарын чедир акшаландыраарына муниципалитеттерни деткиир саң-хөө фондузу ажылдап эгелээр. Ол 59 млн. рубль. Төп органнырның чамдык саң-хөө хүлээлгелерин тус чер бот-башкарылга органнырынче шилчидеринче медреселдин-биле чоруп орап бис, акшаны тус черлерже эгидип бээр бис. Чурттакчы чоннуң хереглелинге болгаш тодаргай негелдизинге дүүштүр, эң-не ажыктыг кылдыр ажыглазыннар.

Хомуданчыг чүве, бистер бо хүнге чедир муниципалдар аразында кады ажылдажылганың күжүн кошкак ажыглап келген бис. Езу барымдаалап тургустунган муниципалдар тургузугларының чөвүлелиниң ажылын эде тургузары чугула. Чогум-на ол организация тус чер бот-башкарылга органнырының хөгжүлдезиниң болгаш реформа чорударының мурнакчы арга-дуржулгазын непередир база чыыр, өөренир төп болур ужурулг.

Бо хүнде муниципалитет бүрүзү бодунуң шыгжамырында чедишкыннерлиг болгаш бодалдарлыг, ону өскелер-биле

сүмележи чугаалажыры ажыктыг болур ужурулг. Кожуун бүрүзү бодунуң «чадаг тергезин» чогаадыры ындыг-ла чугула эвес.

Ол угланышкын-биле бир дугаар туруштуг базымны тодаргай бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажылы-биле, кожоларның арга-дуржулгазын таныжары-биле чамдык кожууннарга үнүүшкүннүг хуралдарны эрттиргени болган деп санап турар мен. Февральда Барыын-Хемчик кожууннуң малчыннары мал оолдаашкынының болгаш кыштаглаашкынны эрттирип турар бодунуң арга-дуржулгазын өске районнарның специалистери-биле арга-дуржулга солуккан. Апрельде биче болгаш ортумак бизнести деткириниң айтырыгларын Улуг-Хем кожууннуң баазына сайгарып чугаалашкан. Өвүр кожуунга эрткен Наадым мурнакчы арга-дуржулганы дамчыдарының шөлү болган. Эң-не чидиг айтырыглар талазы-биле үнүүшкүннүг хуралдарны эрттирер эки практика бистиң парламентарийлеривисте тургустунуп келген.

Республиканың хемчээлинден үнери база негетинип келген болгаш өске регионнарның арга-дуржулгазын чедип алыры чугула. Бо чылын Тыва Красноярск крайның болгаш Новосибирск областың Хүннерин бодунга хүлээп алып. Оларның түннели херек кырында дыка бедик болуру албан — бот-боттарына ажыктыг хөй деңнелдиг дугуржулгалар, керээлер, чөпшээржилгелер албан езузунуң структураларының аразына болур, а база чамдык ажыл-агый субъектилериниң аразына.

Регионнар аразының харылзаазын быжыглаарына туризмниң хөгжүлдези кол үндезин бооп болур. **Республикага туризм экономика** адырында конкуренция кылып аргалыг шимчээшкынниг хөгжүп орап адыр кылдыр чоокку үеде тургустунуп келир. Бистиң кадрларывыс ол угланышкынче көрнүрү албан.

Туризмни хаара тыртып турар төптөргө төөгү — культура салгалының бөгүнгү кайгамчык тураскаалдары болур — уйгур шивээзи «Пор-Бажың», чаартып кылып турарывыс хүрээ комплекзи «Үстүү-Хүрээ», Хааннар Шынаазында ажык дээр адаанда музей, Тываның чер кырының каас-чараш, кайгамчык бойдус чурумалдыг хевирлери; онзагай бүдүштүг көшкүн культуравыс, салгалдан салгалче дамчып келген хөөмей-сыгыдының дириг чаңчылдары; эм сугларлыг аржааннарывыс болгаш хөлдери-вис.

21-ги чүс чылдың кол археологтук тывыжы Тывада чедип келген — Аржаан-2-ниң эң үнелиг коллекциязы. Бии-Хем районнуң девискээринге 2001

чылда болган археологтук казыышкыннарның түннели скиф үезиниң тывылганының теориязынга эргилдени кылган болгаш Тываның тывыышкыннары оон-даа бурунгу үелерде чурттап чораанын бадыткаан. Борта төөгүлүг депшилге, бедик сайзырал турган. Бөгүн делегейниң кайгамчык өнчүзү төрөөн чуртунче эглип келген. Ооң магнетизми делегей цивилизациязының дөстөрүн дилеп тыва-рынга сонургалдыг, тывыышкынаагыларны болгаш уран чүүлдүн эң бедик үнелекчилериниң аудиториязын Тываже хаара тудуп кээр.

Туризм темазы амдыызында чугаа деңнелинде артып турар. А шагда-ла хөделир турган. Тывага турисчи-рекреационнуг зонаны тургузарын деткип турар Россияның Чазаның шиитпири олче ыдалап турар.

Ынчалза-даа республикага туризмниң хөгжүлдезиниң тускай сорулгалыг программасы бар турда, чүгле ынчан ол деткимчени боттандырып болур, ол үр хуусаалыг болгаш девискээр-комплексиг байдалдыг турары албан. Туризм херек кырында республиканың шупту муниципалдыг тургузуларынга өзүлдениң базымнарының статусунга кордакчылап болурун долузу-биле бадыткаан.

Программаны ажылдап кылырын республиканың Экономика яамызынга болгаш Туризм талазы-биле тургустунуп турар агентилелге дагзып тур мен. Ийи кол угланыышкынны херек кырында туризмни болгаш сайгарлыкчы чорукту чаңгыс ведомствонуң хемчээлинге каттыштырганы бодун бадыткап шыдаваан.

Туризмни хөгжүдериниң программасынга онзагай кичээнгеин Тыва чараш бойдус чурумалынче, Тываның култура-төөгүлүг салгалының байлактарын регионнар аразынга болгаш делегей аразынга суртаалдаарынче кичээнгеини угландыраы чугула. Федералдыг массалыг информация чепсектеринче идепкейлиг үнери чугула. «Тыва: өзүлдениң базымнары: конкурсче республиканың журналистери болгаш олче угландырган массалыг информация чепсектериниң төп болгаш өске-даа регионнарның журналистери кижип болур.

Муниципалитеттерниң хүндүлүг удуртукчулары, республиканың албан-херектериниң эң эки кезээниң төлээлери!

Бо хүнде Тывада 744 биче бүдүрүлгелерде ниити саны 5 муң ажыг кижилер ажылдап турар. Ол 2007 чылга деңнээрге, 20 хуу хөй болуп турар. Өзүлдэ эки. Ынчалза-даа ниити Россияның көргүзүлгери-биле деңнештир алырга, бистер чыдып каап турар бис. Республиканың регионалдыг ниити продуктузунда хуу бизнестин

үлүү — 12 хуу. Россияда — 17 хуу.

Ажыл-херекчи идепкейлиг чорук дыка чавыс, ылаңгыя бүдүрүлгө адырында-ниитизибиле идепкейлиг чоруктун, бодалдарның болгаш тывынгыр чоруктун чогуна эвес. Бисте ындыг айтырыглар, мен бодаарымга чок болгаш турбас-даа ужурулуг. Ол бүзүренич эвес, сеңээ ажылдаар арганы берип турар.

Ону бөгүндө чурттуң удуртулгазы кончук эки билит турар. Дүжүметтерниң хоолургак чоруу болгаш административтиг шаптыктаашкыны-биле демисел дежурный акция болбас ужурулуг, а ол эрге-чагырганың туружу-дур. Ол чүгле регионнуң эвес, республиканың девискээринде турар федералдыг органның хөй санныг структураларыга хамааржыр. Силерден дилээрим болза: күрүнө хайгааралы байдалды чүгле өскертирин бодаар эвес, чөпшээржилгени дүүштүрер болгаш хоойлужудулгага бүгү талазы-биле дузаны чедирер база профилактикага кады киржири болур. Күрүнө структураларының хөделиишкинери, оларның ажылы эргежок чугула болгаш кол болур ужурулуг, ынчалза-даа бизнестин хөгжүлдезин шаптыктаарын болдурбас.

Чөптүг болгаш таарымчалыг байдалдар республикада бардыр. Улуг инвестиция төлөвилелдери биче болгаш ортумак бизнесте ала-чайгаар өрү көдүрүп, оларны бурунгаар хөгжүлдеже тырта бээр. Оларны боттандырада аңаа тааржыр инфраструктура херек апаар, ынчап кээрге кижилерниң бот-идепкейлиг ажылдаарына кончук улуг хостуг дөлгөмнөр бар-дыр. Ажылчыннарга чурттаар орансава, аалчылар бажыңнары, ниити чуртталга бажыңнары, кафелер, ресторанның четкилери, хууда клиникалар, дыштанылга баазалары, санаторийлер, турисчи-экскурсия бюролары, ажылчын кижилерниң күш кирип, дыштанып алырынга ачы-дуза чедирери, хөөмей школалары, фитнес-клубтар.

Чүгле бодунга тааржыр хостуг черлерни тып алгаш, бүгү күжениишкиннерни ынаар үндүрер. Найысылалда бо үеге чедир национал кухнялыг ресторан-даа, тыва сувенирлер продукциязын садар шыырак садыг-даа чок-тур. Тыва деп база катап айтып, ону демдегеп тур мен.

Тываның адын өске чоннарның мурнунга камгалаар социал угланыышкынныг болгаш идепкейжи саналдар кириер аграр бизнесте республиканың эң колу болуп, чоокта чаа тывылган бизнес-инкубаторундан дуза-деткимчени ап, оон шупту өзүлдени болгаш хөгжүлдени алыр ужурулуг.

Бизнестин тыптып, ажыл-

дап эгелээри чүгле Кызылдың иштинге кызыгаарлаттынмас ужурулуг. Көдээ черлерге биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерни деткири чугула. Тус черлер чагыргаларына олар дуза болуп, девискээр аайы-биле “херлиринин” аргалары болуп болур. Ол дээрге көдээ ажыл-агыйның продукциязын болбаазырадыры, кожа-хелбээ болгаш кыдыг-кызыгаар черлер аразында харылзаалары, чоннуң ус шевер чоруу болгаш устывыш ажыл-агыйы база туризм болбайн канчаар. Боттарыңарның эң күштүг болгаш кол угланыышкыннарыңарны тодарадып, тус чер чагыргаларын аңаа чаңчыктырып алыңар. Шаблон езу-биле хөделбеңер. Бир черге көдээ ажыл-агыйга оралакчы кижиге, а өске черге туризм сайзырадыр килдис чугула херек.

Экономика яамызы чоокта чаа тургустунган Тываның Сайгарлыкчылар эвилели-биле кады бизнес-инкубаторларның четкилерин көдээ черлерге тургузуп, оларны непередип база ол ышкыш биче болгаш ортумак бизнеске хамаарыштыр консультация бээр консалтинг фирмаларын тургузарының бүгү хемчеглерин алыры чугула.

Хүндүлүг депутаттар!

Сайзыралывыс-биле өске регионнардан оранчок чыдып калган республикага чазабулганып, хөделип үнер сайзырал биске херегин бистер бодувуска тодарадып алган бис. Дүүнүг технологияларга эвес, а бо үениң чаартылгаларга (инновацияларга) даянып, аңаа үндезилээр ужурулуг бис.

Бо шагда эртемниң бурунгаар базымнары дыка улуг-дур. Дүүн чаа херекчок турган чиг эт — хой кештери — бөгүн көңүс өске утка-шынарлыг апарган, чижээ, оларны аар өртектиг бионемелделер бүдүреринге ажыглаар апарган-дыр.

Электри күжүнүң чедишпезин ажып эртери, республиканың эң ырак булуңнарында малчыннарның турлагларын телевидениениң быжыг харылзаа продукциязы-биле хандыраы, тудуг индустриязы, көдээ продукцияны болбаазырадыры — шак бо угланыышкыннарга инновация аргалары кол черни ээлээр ужурулуг.

Үлетпүрнүң бслгааш эртемниң аразында боттук харылзаазы херек апарган. Чоокта чаа тывылган эртем-техниктиг советтин ажылдап кылганы ажылдың кластерлиг принциви амыдыралга боттаныр ужурулуг. Маңаа Экономика яамызының ролю кол черни ээлеп, штаб болур ужурулуг.

Эртемденнерни грантылар-биле деткири — бо үеде ажылдап турар деткимчелерниң бирээзи апарган. Ынчалза-даа төлөвилелдер Тываның экономиказының негелделеринге

дүжүп, чугула херектиг болурунга үндезилеттинген турар ужурулуг. Эртемденнерни деткири — баштайгы базым болур, дараазында ийиги базым — оларның төлөвилелдерин албан коммерциализация-биле (боттандыраы) чорудар. Оон башка конкурстар эрттирери кандыг-даа утка-шынар чок апаар.

Бо чылда бис республиканың эртем-техниктиг сайзыралының баш удур санаашкыннарын бүгү чурттуң сайзыралының кол тенденция-угланыышкыннарына болгаш бистин ында туружувустун тодарадылгасына дүүштүр кылыр ужурулуг бис. Түннелдерни алган соонда бис концепцияны болгаш инновация ажыл-чорудулганың сайзыралының дугайында чаа хоойлуну ажылдап кылгаш, ону хүлээп алыр ужурулуг бис.

Ол сорулгаларны боттандыраы база-ла кадрлар айтырыына үзер дээрзи билдингир. Аңаа хамаарыштыр башкарыкчы аппараттың шупту деңнелдеринден тускай эртемнерни болгаш белеткелди негеп келир.

Бис аңаа белен бис бе? Мен бодаарымга, бо айтырыгны бир өскээр салыр болза тааржыр деп бодаар мен: **башкарып, удуртуп өөрениринге белен бис бе?** Удуртур билиглерни болгаш чаңчыл-мергежилдерни чаартып, бодунуң оран-делегейин, угаан-медерелин чаартып калбартып, экономиканың кол угланыышкынны билир турар ужурулуг бис. Хүн бүрүдө бүдүрүлгениң азы-организацияның, суурнуң азы районнуң, яамының азы эрге-чагырга органының мурнунда тургустунуп келген айтырыгларын шиитпирлээр эвес, а келир үениң кедилиин, чаартылгазын даап көрүп билир ужурулуг бис. **Шупту чүвени сайзырал үезинде сайгарары негеттинип келген.** Дорт болгаш доора уржуктарны баш удур бодап, сайгарар ужурулуг бис. Кижилерден ырап хоорулбайн, оларның хөөнүн болгаш күзел-бодалдарын билип, оларга ажык болгаш билдингир болур ужурулуг бис.

Эрге-чагырганың үзүктелчок болуру — Конституцияның дүрүмү-дур. Чижээ, чайгы үеде кожуун төптеринге кижиге шынзылга бижики ап алыры берге айтырыг апаары хомуданчыг-дыр. Шупту даргалар шөлээде. Эрге-чагырга тургузуларының ажылын үзүктелдирбейн, кылыр ужурулуг ажылыңарны баш удур планнап туруңар. Бот-боттарың солуп ажылдаар болза эки.

Дүжүмет кижиге бүрүзүнүң харыылаар, кылыр ужурулуг күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирилгезиниң стандарттары турар. Ынчангаш кижиге бүрүзү бодунуң харыылаар хүлээлгезин ыяк билир турар ужурулуг. Эрге-чагыргада олурар кижиниң чедир шиит-

пирлевээн, сайгарбаан ажылын Чазак деңнелинге сайгарып, шиитпирлээр деп чүве турбас ужурулуг. Чижээ, кыш дүшкен санында-ла бо-ла доңуп-дожап турар Сукпактын берге байдалын тус черниң болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органны боттарының дорт хүлээлгезин күүсетпейн, нарын айтырыгларны дарый шиитпирлевээни үстүндө чугаалап турарым чамдык даргаларның багай харыысалгазын дорт херечилеп турары ол-дур.

Эрге-чагырга органнының кылган ажылының көргүзүлгелериниң аайы-биле үнелээрин федералдыг төп саналдаан. Регионнарны 77, муниципалитеттерни 30 чюжек-көргүзүлгелер-биле үнелээр. Бо талазы-биле Тыва өске регионнарга көөрде, мурнап чоруп олурар, ынчангаш Сибирь федералдыг округтуң санаашкыны-биле алырга, күүсекчи эрге-чагырга органнының кылган ажылын шак ынчаар үнелээрин бир дугаарында республика ажыглап эгелээн. Даргаларның дүрүм езуугаар бодунуң хүлээлгезин күүседир эң кол чүүл апаарын болгаш оларның ажыл-чорудулганының үнелээриниң барымдаазын төлөөлекчи эрге-чагырга база алыр ужурулуг.

Удур-дедир быжыг харылзаа. Ол чүгле соңгулдадан соңгулдаже эвес, а доктаамал апаар ужурулуг. Бөгүн политиктерниң хөй кезии чоннуң санал-оналын хостуг ажыглап, оларның негелделерин болгаш күзел-бодалдарын шын сеткил-биле угаап-билип турар бис деп күткүүшкүнүг бодалдыг апарган. А херек кырында чоннуң бодундан кандыг-бир чүүл дугайында чүү деп бодап турарын оларның боттарындан айтырбайн баар. Оптуг болгаш кажар аргаларның тыптып турарының үндезини ында.

Социология шинчилелдериниң болгаш экономиктиг анализ кылыр доктаамал ажылдап турар төп турары албан негеттинип турар апарган. Күүсекчи эрге-чагырганы эде тургузарда ындыг төптү тургузары чугула деп бодаар мен. Ынчан чонну дүвүредип азы өөртүп турар чүлдери тода көстүп, эрге-чагыргадан олар чүнү манап турары билдине бээр. Ол темага хамаарыштыр бо хоозун чугаа эвес-тир.

Бо хүннерде Чазактын даалгазы-биле ТКУ-нуң, Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдиң алыр институттуң болгаш Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртемденнери Тываның девискээринге инвестиция төлөвилелдериниң амыдыралга херек кырында боттандыраының комплекстиг социологтук шинчилелдерни кылып турар.

Хүндүлүг удуртукчулар!

Бюджет акша-хөреңгизин

дотациядан дорт хамааржыр республикага чедимчелдик кылдыр ажыглаары — эң кол айтырыг болуп артпышаан хевээр. Акша-хөреңгини өзүл-делиг черлерге мөөнээр болза эки. Силер акша-хөреңгини өзүл-делиг болгаш беримчелиг угланышкыннарже суп, тус черниң бюджетинге экономиктиг өзүлде берип турар черлерже шигээди алыр ужурлуг силер. Ол дугайында муниципалдыг тургузулганың чагырыкчылары эки билип эгелээн деп болур.

Ынчалза-даа бюджет акшаларын шын эвес ажыглап турар таварылгалар база бар. Чижээ, Тере-Хөл, Сүт-Хөл болгаш Шагаан-Арыг хоорайда ниитизи-биле 4 млн. 500 муң рубльди өскээр чарааны илереттинген.

Чамдык бюджет организациялары болгаш бүдүрүлгө черлериниң даргалары, чижээ кадык камгалалының баштыңнары кара туразында аажылап турарын инспекция хыналдалары илереткен. Олар боттарының акша-шалыңын 100 рубль чедир өстүрүп алган таварылгалар бар болган.

Чүү болуп турарыл? Эң бичии хемчээлдиг бюджет организациязының удуртукчузу кончуг улуг аппараттыг, хөй-ле оралакчыларлыг, бухгалтерлерлиг болгаш кассирлерлиг болуп турар дээн чижектер бар-дыр.

Ынчалзак оларның профессионал деңнели чавыс болур-дур. Кошкак бухгалтер учеду болгаш чамдык саң-хөө хажыдышкыннары — шак ындыг кадр политиказының түңнели-дир. Бюджет организацияларының административтиг аппараттарының ажил-чорудулгазын дээштиг болдураары-биле төпчүткен бухгалтер учедун тургузуп болурунун аргалары бар. Ол айтырыгга хамаарыштыр удуртулга звенозунун талазындан удурланышкын туруп кээп болур, ынчалзак саң-хөө контролю болгаш бюджет акша-хөреңгизиниң чогулгалыг чарыгдалы биске эргежок чугула бооп турар.

Бо бүгү бистиң республикада ажилдап кылдынып турар болгаш боттанып турар социал адырның модернизация программаларына ыяап-ла өөренип көрдүнген турар ужурлуг чугула.

Эрткен чылын бис бюджетти бир дугаар чыл эгезинге чедир хүлээп алган бис. Ындыг байдал эрге-чагырга адырларының кады ажылдажылгазының түңнелдеринде чедип алдын-

ган. Бис ам үш чылдың бюджетин хүлээп алыр сорулгалыг бис. Ынчангаш бо байдалдарда садыглажыр, хууда бодун тогдунар байдалдардан үнер, чайлаар сорулга-биле, республиканың мурнунда салдынган сорулгаларны кады билген турар болурувус үндезини-биле эргежок чугула. Бурунгаар сорулгалыг хөгжүлдөгө кады билишкин херек. Салдынган сорулгалар тода болур болгаш оларны чонга чедимчелиг тайылбырлаар.

Чурт шиитпирлиг бурунгаар хөгжүлдени алган. Чаа чүүлдер, сорулгалар болгаш өзүл-дениң базымнары хоойлужудулгага дүүштүр чогуур өскерилгелерни база негеп турар. Чазак болгаш Күрүне Думазы эрге-чагырганы тургузарының чаа партийжи принциви кандыг айтырылгаларга хөй кезинде дузалыг болуп турарын үндезини-биле сайгарып көрүп, ооң хоойлу-дүрүм талазы-биле чыдып каап турар талаларын кичээнгейге дарый алырының хемчеглерин ап турар. Бюджет, үндүрүг, каайлы кодекстеринге, инвестиция болгаш инновация ажил-чорудулгазынга база соңгулда эргелеринге хамаарышкан хоойлуларга өскерилгелерни кирип турар.

Үениң байдалының угланышкыннарындан чыдып каап болбас, ооң-биле деңге чоруур. Ол сорулгага эргелеп-башкарылга звенозунун билиин доктаамал чаартырының системазы херек бооп турар, хүннүн эң чугула айтырылгаларына хамааржыр семинарлар. Чижээ, муниципалитеттерниң бөгүндө таваржып турары ол-ла чер айтырылгалары дижики.

Чүгле республиканың эрге-чагырга органнары-биле харылзаа тудар эвес, ол солчулгага муниципалитеттерни база кириштирер, аразында аргадуржулга солчур органы оларга бээр болгаш ол сорулгага электроннуг документиер солчулгазын, республиканың эрге-чагырга органнарын харылзаштырып турар локальдыг чаңгыс аай четкини тургузар. Ол хемчеглер эрге-чагырганың аңгы-аңгы адырларынче чорудуп турар почтаны килограмм-килограмм саазында доктаалдардан анаа-ла чиигедири эвес-тир, а ол дээрже оларның күүселдезинге контрольдун электроннуг чаа, дээштиг системазы-дыр. Бистиң ажил-чорудулгавысты дүүштүреринге ол дузалаар.

Ажылга ол, чугаажок, чогуур

арга-мергежилдик болурун негээр, ол өске айтырыг. Ол эргелеп-башкарылга ажылдакчыларының доктаамал өөредилгезинге хамааржыр айтырыг-дыр. Ынчангаш соондан чоруурунун орнунга, мурнааны дээр.

Эргелеп-башкарылганың кадрларын белеткээр Президент программаны идепкейли-биле ажыглаары эргежок чугула. Кончуг эки ол органы сөөлгү үелерге чедир ажыглавын келдивис. 2006 чылда республикага 10 кижиге көрдүнген квотаны 2-ни шилип алган-дыр бис, 2007 чылда — 1. Чүгле бо чылын ону бүрүнү-биле күүседип тур бис, а келир чылын ону ийи катап улгаттыраарын дилээр бис. Федералдыг төп инновацияларга, регионнар аразының болгаш бүгү делегей деңнелдик кады ажылдажылгаларга кыска оруктарны тып алыр айтырыгга биске дузалап турар. Өске регионнарда ол программаның доозукчуларының ассоциациялары тургустунуп турар. Олар шак ынчаар эргелеп-башкарылганың кол кижилери бооп, регионнарның хөгжүлдезинге дээштиг салдарын чедирип турарлар. Бисте ол курлавырларны ажыглап турары кошкак.

Республиканың ийи кол лицейлериниң доозукчулары ол талазы-биле эгелээшкынни алганнар, оларның аразындан күрүнениң эрге-чагырга органнарында, бизнес структураларында бөгүндө безин шиитпирлиг турушту ээлеп турарлар бар. Олар Лицей доозукчуларының ассоциациязын тургузуп турарлар. Олар дээрже Тываның бөгүндеги болгаш келир үеде кадрларының кол курлавыры дээрзин билип, болдунар дузаны чедирип турар бис.

Эргелеп-башкарылганың карьера талазы-биле өзүлдези системажыттыг турар ужурлуг дээрзин бөгүн бис билип турар бис. Кадрлар курлавыры чокка ажылдаары болдунмас. Ынчангаш эргелеп-башкарылганың кадрлар курлавырын тургузары эргежок чугула. Кожуун звенозунун деңнелинге ол ажил албан карьера өзүлдеги негелделиг болуру чугула.

Ол — тургустунуп турар кадрлар департаментизинге даалга-дыр. Эргежок чугула документиер ажилдап кылырынга киржиринче республика болгаш муниципалдыг деңнелдиң депутаттар корпусун, хөй-ниитини чалап тур мен.

Россияда инновациялыг ниитилелди тургузар сорулга бөгүндө салдынып турар. Аграр-патриархалдыг Тывага ол күүсеттинмес дээр бодалдарны чамдык улус илередип турар. Ол болза хостуг бодалдыг, чогаадыкчы турасоруктуг, туруштуг, саналоналдыг кижилерниң ниитилели-дир. Айтырыгны сонуургап турар кижилер-дир. Тургузукчу кандыг-даа саналоналдарны байыр чедирип хүлээп ап турар болгаш деткип турар ниитилел бар-дыр. Ындыг байдалдарны Тывага тургузуп болурунун боттук аргалары бар, ынчангаш ону чедип алыр херек. Ынчангаш ол бистиң шуптувуска сорулга кылдыр тургустунар.

Хүндүлүг депутаттар!

Түңнелинде бистиң мурнувуста салдынган сорулгалар дугайын ам база катап чугаалап көрейин:

Бирээде. Инвестициялар Тывада херек кырында боттанып турар. Ол дээрже республиканың экономика талазы-биле бурунгаарларының үндезини-дир. Инвесторларны хаара тударының адырларын калбартыры чугула бооп турар. Айтырыг мында чүгле минералчиг эдин шигээдири эвес-ле болгай, энергетика, тудуг индустриязы, туризм, көдээ ажыл-агый, культура дээш, социал оон-даа өске төлөвилелдер бар.

Ийде. Белеткелдик кадрлар чокта экономиктиг көскү өзүлде чедип алыры болдунмас дээрзинге кым-даа чигзинмес боор. Ажыл чок чоруктуң деңнели бедик турда, республиканың экономиказы бедик мергежилдик кадрларны негеп турар шак мындыг байдалдар-биле чөпшээржи болбас. Өөредилгени модернизастаары. Школачыларга профессионал мергежилдер талазы-биле угланышкыннары бээр. Ажыл берикчилериниң идепкейлиг киржилгези-биле, чүнү-даа мурнай, инвестор-компаниялар-биле күрүне чагы. Кадрларны белеткээр, оларның мергежилин бедидери, катап эде белеткеп, өөредири болгаш бирги ээлчегде, күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның профессиязының талазы-биле доктаамал өзүлдези.

Үште. Комплекстиг планнашкын. Системалыг болуру. Планнар харылзаалыг болур болгаш оларны боттандырап талазы-биле ажил-чорудулганы дүүштүрүп, ону доктаамал режимге чорудар. А аңаа хөй

деңнелдиң үндезинниг доктаамал кады ажылдажылгазы эргежок чугула: федералдыг, республиканың, муниципалдыг эрге-чагыргаларның, ниитилелдиң, бизнестин, муниципалдар болгаш регионнар аразының кады ажылдажылгазы.

Дөртте. Республиканың ажил-агый комплекзин модернизаастап, эде тургузуп турар үеде эрткен хүннүн технологиялары оон база үнүп турар болгаш ол ам инновацияларга үндезилеттинер. Тус черниң эртем-билиг арга-курлавырларын хаара тудуп тургаш, бүдүрүлгениң болгаш эртемниң ажыктыг, үре-түңнелдик харылзаазын хандыраар. Бедик социал ужур-дузалыг хууда инновация хевирлиг кирген саналдарны деткиир.

Беште. Россияның Чазаның Протокол шиитпирлеринде кирген аргаларны долузу-биле ажыглаар.

Чугула бо сорулгалар шупту боттук хоойлужудулга хандырылганын негеп турар. Чугула шак бо чүүл бистиң кады ажылдажылгавыстың айтырыы апаар-дыр.

Демниг хөделишкыннерни болгаш бот-боттарынга бүзүрелди негеп турар шак бо хире улуг хемчээлдиг болгаш комплекстиг ажил националдар болгаш конфессиялар аразының чөпшээржилгезиниң болгаш политиктиг турум байдалда чедип алдынар.

Шупту аңаа сонугалдыг. Эрткен парламент болгаш президент соңгулдаларына чаңгыс демниг бадылаашкыннарын — кижилерниң тургузукчу хөгжүлдөже бурунгаар көрүжүнүн база каттыжып, демниг болурунче кыйгызының чагыы кылдыр көөр апаар. Чоннун манаашкынын шынзыдар үе бисте ындыг-ла хөй эвес. Бис анаа-ла чедиишкыннерлиг болуп, кижилерниң амыдыралының шынарында көскү өскерилгелер илереп турар эки хөй түңнелдерни чедип алыр хүлээлгелиг бис.

Бо орук-биле чоруп олура, албан-хаакчы, депутат бүрүзү бодун боду шүгдүнүп көөрү негеттинип турар. Республиканың салым-чолу дээш харыс-салгалыг, ооң чонунун сонугалы дээш күрүне туружу-биле ажилдап турар болганывыста, хууда хомудалдарга, бодун тогдунар чорукка алзыр эргевис чок.

Бистиң ынак черивисти бистерден өске кым катап тургузарыл.

Кичээнгейинер дээш четтирдим!

2008 чылдың июль 7



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С. С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 1,5 ама.
Тираж 9284. Чагыг 90.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тыва-кредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.